क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। क्रूयते वस्त्रमम्भसा। इति दुर्गादासः॥

क्वरं, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः। क्वरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रकचः, पुं क्ली, ग्रन्थिलवृक्षः। इति मेदिनी॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः। तस्य लक्षणं यथा,—

"यद्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः"॥

अस्य विवृतिर्यथा।

"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः"। यथा, नारदोक्तिः।

"त्रयोदशस्युर्मिलने सख्ययोस्तिथिवारयोः।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"॥*॥

क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते। कच शब्दे + पचाद्यच्।) करपत्रम्। काष्ठविदारणास्त्रविशेषः। करात् इति भाषा। इत्यमरः। १। १०। ३५॥ (यथा, महाभारते ३। २२। ३४।

"मध्येन पाटयामास क्रकचेन दार्व्विवोच्छ्रितम्"॥)

"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घसंगुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः समाहतं षट्खरेषु विहृतं करात्मकम्॥ उदाहरणम्।

मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम्।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्या-
द्धस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे॥

न्यासः

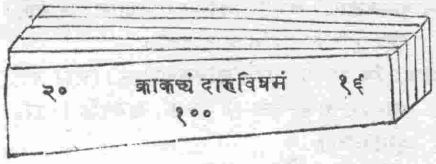

पिण्डयोगदलम्। १८। दैर्घ्येण। १००। संगुणितम्। १८००। दारुदारणपथैः। ४। गुणितम्। ७२००। षट्खरेषु। ५७६। विहृतं जातं करात्मकं गणितम्। $\frac{२५}{२}$॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। किन्तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहृते फलं तदा। इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकारजनसम्मतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन॥ उदाहरणम्।

यदिस्तितिर्द्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोड़श यत्र कोष्ठे।
क्रेटेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे॥

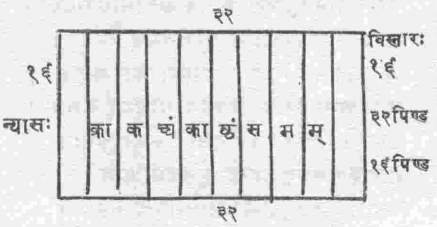

विस्तृतिहृतिः। ५१२। दारुदारणमार्गे। ९। घ्ना। ४६०८। षट्खरेषु। ५७६। विहृतं जातं फलं हस्ताः। ८। इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः॥ *॥

क्रकचच्छदः, पुं, (क्रकचः करपत्रमिव च्छदाः पत्राणि यस्य।) केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपत्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्रं अस्य।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीवृक्षः॥)

क्रकचपात्, [द्] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य। अन्त्यलोपः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य।) कृकलासः। इति हारावली॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः। इति ङीष्।) कवयी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदिभ्यः अच् ततष्टाप्।) केतकी इति रत्नमाला॥

क्रकणः, पुं, (क्र इति कणति शब्दायते। कण शब्दे + अच्। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः॥ कयार इति भाषा॥

क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति। कृ + ताच्छील्ये टः।) करीरवृक्षः। उट्काटार इति भाषा। क्रकणपक्षी। इत्यमरः। २। ५। १९॥ कयार इति करकरा इति च भाषा॥ (यथा,— महाभारते १३। १११। १०३।

"पचोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति"॥)

अस्य मांसस्य गुणः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः"॥ इत्यन्तेनोपसंहृताः॥) दीनः। क्रकचः। इति मेदिनी॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति। कृ + "कृञः कतुः"। उणां १। ७८। इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः।) यज्ञः इत्यमरः॥ सप्तर्य्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः। इति मेदिनी। अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः। (यथा, महाभारते। १। ६५। १०।

"ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः"॥)

एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया। पुत्राः षष्टिसहस्रवालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषयः।

(यथा,—भागवते। ४। १। ३८।

"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत। ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा"॥

विश्वेदेवविशेषः। यथा, हरिवंशे।

"आत्मार्थे चासृजत्पुत्रान् लोककर्त्तॄन् पितामहः॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिर्मिताः"॥

तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्"। इत्याद्युपक्रम्य।

"अथर्व्वभूता इत्येते ख्यातास्त्रैव महर्षयः।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः"॥

जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः"। इत्युक्तं तत्कल्पभेदादविरुद्धम्॥

यथा, शतपथब्राह्मणे १०। ६। ३। १।

"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रेत्यैवं क्रतुरसुं लोकं प्रेत्य सम्भवति"॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः। विष्णुः। यथा, विष्णुसंहितायाम्।

"यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः"॥

अस्य भाष्यं यथा,—

"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति"। अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम्॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः। यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रयः क्रतवः। तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनन्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनम्"। सङ्कल्पः। स सङ्कल्पस्तु कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः। उक्तञ्च "कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्"। पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते। स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"॥

रुचेरतिशय्यम्। यथा,—

"रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते"॥

स्तुत्यादिकर्म्म। यथा, ऋग्वेदे। ४। २१। १०।

"पुरुहूत! क्रत्वा नः स्वस्ति"। "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना"। इति भाष्यम्॥

प्रज्ञा। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत"॥

अस्य भाष्यं यथा,—

"कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः। किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुमयः क्रतूपायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। यथा क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति। क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम्। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि'। यत एवं व्यवस्था शास्त्र-